

ЗВЕНИГОРОДСЬКА БЕРЕСТЯНА ГРАМОТА № 2: ВІДКРИТТЯ, ПРОЧИТАННЯ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Ірина ЛУЦИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: irynalutsyk00@gmail.com*

Запропоновано повторне вивчення єдиної повністю збереженої берестяної грамоти № 2 в Україні, виявленої на території літописного міста Звенигорода. На основі аналізу матеріалів дослідження та нещодавно опублікованого фото оригіналу документа у високій роздільній здатності на сайті Державної архівної служби України проведено верифікацію раніше опублікованих досліджень щодо їх відповідності оригіналу. Здійснено короткий історіографічний огляд, присвячений вивченню документа. Схарактеризовано місце знахідки пам'ятки, методику її пластифікації. Виявлено відмінності не лише у транскрипції тексту берестяної грамоти, а й її перекладі й інтерпретації у роботах науковців. З огляду на це, виокремлено дискусійні моменти, встановлено неточності, які не відповідають тексту документа. Здійснено власний його пропис. Акцентовано увагу на відмінностях й труднощах перекладу, схарактеризовано їхню аргументацію й запропоновано власний погляд на проблему перекладу та трактування.

Зазначено, що проведені дослідження дають змогу впевнено датувати звенигородську берестяну грамоту першою половиною XII ст., окреслити місце перебування адресата Перемишльською землею. Констатовано, що документ – лист-претензія, написаний, правдоподібно, вдовою покійного Говіна, якому адресант заборгував гроші, про що стало відомо в результаті його передсмертного повідомлення, яке записав піп. Стверджено, що це свідчить про те, що грамота відображає не лише економічні відносини, а й зміст одного з перших відомих заповітів княжої доби на наших теренах, а отже, є важливим джерелом до вивчення духовної культури. Поза тим деталі її тексту дали змогу висувати, що в першій половині XII ст. на території, зонайменше, Перемишльської та Звенигородської земель існували суспільно-правові відносини, які регулювали статті «Руської Правди».

Ключові слова: береста, заповіт, смерть, грамота, Русь, Звенигород, писемність, економічні відносини.

Берестяні грамоти – унікальні пам'ятки східнослов'янської писемності XI–XV ст. Майже всіх їх відкрили на колишній території Північної Русі: у Вітебську, Вологді, Москві, Мстиславлі, Пскові, Рязані, Смоленську, Старій Руссі, Твері, Торжку. Найбільшу ж кількість, понад 1 100 грамот, віднайшли в Новгороді [Древнерусские берестяные грамоты, 2020].

Кілька берестяних сувоїв у різний час знаходили в Києві [Скороход, 2014] та в супроводі з кістяним писалом – у Буську [Довгань, 2009, с. 24, 27–28, 33, 44; Дзендзелюк, Льода, 2009], однак на жодній із них не виявлено письма. На думку деяких дослідників, імовірно з Чернігова походить віднайдена в Новгороді грамота XII ст. № 1004 [Янин, Зализняк, Гиппиус, 2015, с. 104]. Усього дотепер в Україні знайдено лише три берестяні грамоти. Всіх їх упродовж 1988–1989 рр. виявили під час археологічних розкопок на території княжого міста Звенигорода (тепер – с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.) [Свешніков, 1990, 1992, 1994]. Але найбільшу увагу дослідників з-поміж зазначених знахідок привернула звенигородська берестяна грамота № 2. Це й не дивно, адже це єдиний документ на території усїєї Південної та

Рис. 1. Відкривач звенигородської берестяної грамоти № 2 М. Ших

Fig. 1. The discoverer of the Zvenyhorod birch bark manuscript № 2 M. Shykh

Ших (рис. 1) 28 липня 1989 р. під час археологічних розкопок під керівництвом Ігоря Сवेशнікова на території північно-східного пригорода (ур. За Хмільником) літописного міста [Сवेशніков, 1990, с. 128; 1994, с. 6]. Уперше точне місце знахідки описала В. Гупало в монографії «Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)» [Гупало, 2014]. Виявили берестяний сувій грамоти в межах садиби VI на місці зруйнованої будівлі № 32а (ярус 5) нижнього будівельного горизонту. Цю споруду (3,17×2,98 м) зрубної конструкції, з огляду на відсутність у ній печі, дослідники інтерпретували як господарську. Після того, як вона була знищена внаслідок пожежі, її рештки частково використали як підсіпку для долівки спорудженої на тому ж місці господарської споруди зрубної конструкції № 32 (3,4×4,4 м) (ярус 4) середнього будівельного горизонту (рис. 2).

У підсіпці виявлено численний речовий матеріал, представлений виробами з кераміки, скла, дерева, шкіри, а також білоновий перстень, горішки ліщини, кісточку персика та власне берестяну грамоту № 2 [Гупало, 2014, с. 363–364, 355]. Беручи до уваги той факт, що на документі немає навіть слідів вогню, які б могли залишитися внаслідок пожежі у споруді № 32а, у заповнення ґрунту він потрапив під час будівництва на цьому місці вже нової будівлі. Отже, хронологічно звенигородська берестяна грамота № 2 належить до середнього будівельного горизонту, який на підставі дендрохронологічного і радіовуглецевого (^{14}C) аналізів датовано 1110–1137 рр. [Сवेशніков, 1990, с. 128; 1992, с. 77]. В. Гупало зауважує, що на рівні четвертого ярусу забудови в межах садиби функціонувала лише одна будівля – № 32 (перебудована зі споруди № 32а) і прилеглі кошари, відтак відсутність «на обійсті житлових споруд схиляє до припущення, що адресат мешкав в іншому місці, найімовірніше, на окольному городі до генерального перепланування останнього» [Гупало, 2014, с. 408].

Південно-Західної Русі, текст якого зберігся повністю. Відтак його зміст став об'єктом дослідження не лише українських (Ігоря Сवेशнікова, Віри Гупало, Василя Німчука, Олексія Толочка, Романа Мельника) [Сवेशніков, 1990; 1992; 1994; Гупало, 2014, с. 407–408; Німчук, 1992; Толочко, 2008; Мельник, 2011, с. 193–194], а й російських (Андрія Залізняка, Олексія Гіппіуса) [Гіппіус, 1991; Залізник, 2004, с. 346–347; Янин, Залізник, Гіппіус, 2004, с. 208–209; 2015, с. 262, 274–275], польських (Адама Фаловського) [Fałowski, 1998], нідерландських (Віллема Веермера, Йоса Схакена) [Vermeer, 1999, р. 74; Schaeken, 2014, р. 162–165] та великобританських (Саймона Франкліна) [Franklin, 2004, р. 115, 184] дослідників. Результати ж цих понад 30-річних наукових студій уточнили не лише деталі прочитання, а й викликали плідну наукову дискусію щодо змісту цього документа.

Звенигородську берестяну грамоту № 2 відкрив учасник експедиції, вчитель Львівської середньої школи № 4 Мирослав

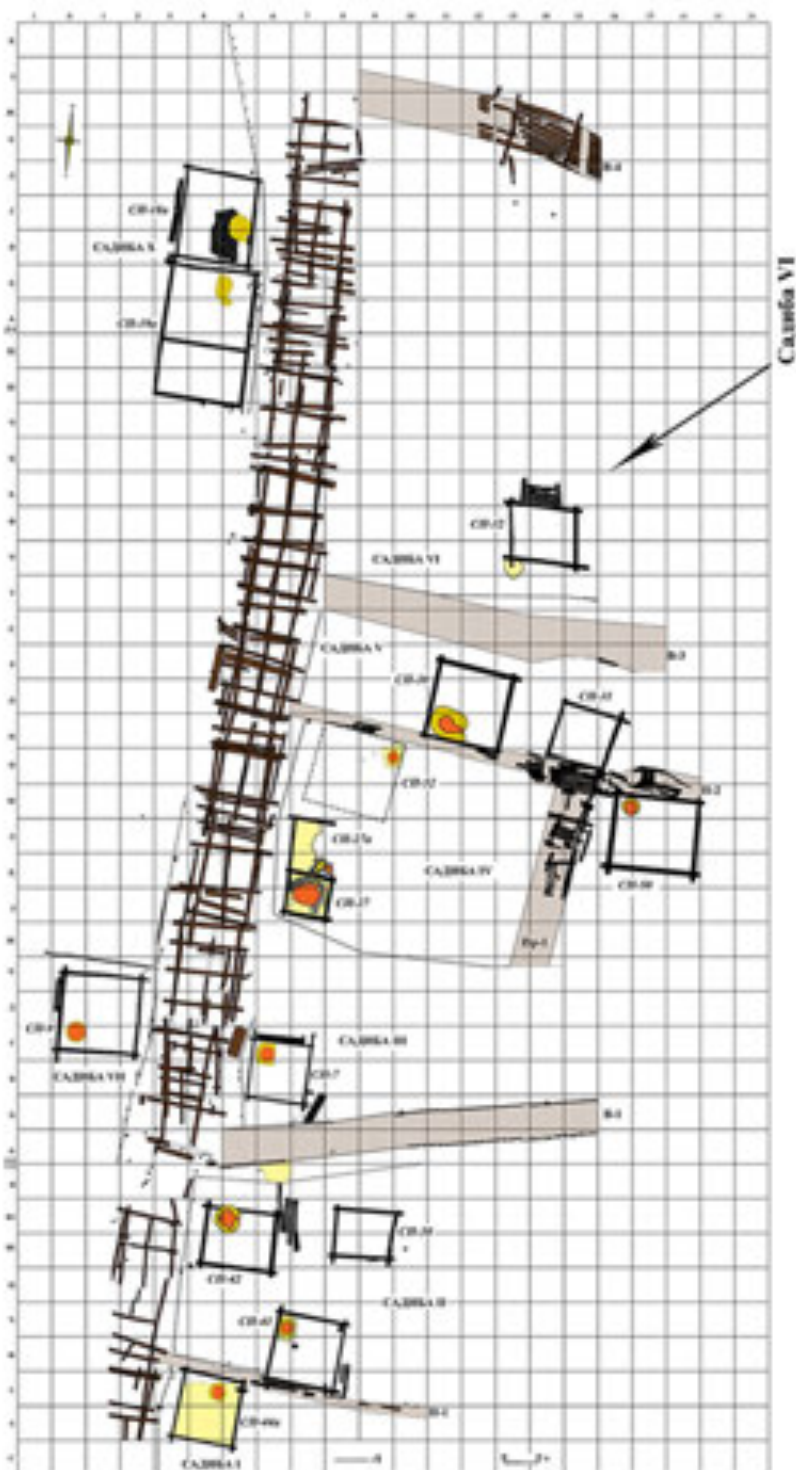

Рис. 2. Північно-східний пригород (ур. За Хмільником). Середній будівельний горизонт. Четвертий ярус забудови. Садиба VI, споруда № 32 (за Гупало 2014, с. 350)

Fig. 2. North-eastern suburb (Za Khmilnyk place). Average construction horizon. Fourth tier of the building. Barton VI, building № 32 (by Гупало 2014, с. 350)

У день виявлення берестяний сувій піддали пластифікації¹. Розміри розгорнутої грамоти становлять 6,5×30 см, текст кириличний, із подекуди розділеними словами, записаний у 5 рядків, висота літер варіюється в межах 0,7–1 см [Свешніков, 1990, с. 128] (рис. 3).

Рис. 3. Фото та авторський пропис звенигородської берестяної грамоти № 2 (фото за Державна архівна служба України)

Fig. 3. Photo and author's transcript of Zvenyhorod birch bark manuscript № 2 (photo by the State Archival Service of Ukraine)

Наступний етап дослідження пам'ятки полягав у вивченні його письма. Найдетальніший орфографічний, фонетичний, морфологічний, лексикологічний аналізи тексту грамоти здійснено у працях відомих лінгвістів В. Німчука, А. Фаловського, А. Залізняка [Німчук, 1992; Fałowski, 1998; Зализняк, 2004, с. 346–347], детально зупинятися на цьому питанні немає потреби й це не моя основна мета. Поза тим необхідно звернути увагу на кілька важливих відмінних деталей щодо прочитання та перекладу тексту його дослідниками. Для цього вважаю за доцільне розглянути їхні інтерпретації у хронологічному порядку й надалі спробувати проаналізувати.

Транскрипція тексту грамоти за І. Свешніковим (1990):

«От Говъновое: ко Нъжничю дае б деся коуно лодиеную повъдало Говъно и да на соудо а попъ писалъ: а дае Луцъ оли нъ водаси то я у конязя поема отроко прижь приедю а во боле ти вонидь» [Свешніков 1990, с. 128].

Переклад: *«Від Говенової [жінки] до Нежничя. Дай б десять кун лодиєних [за оплату перевозу лодіями – човнами]. Сказав Говен и дав на суд [або “идя на суд” – коли йшов у суд], а піп записав. А дай Луці. Якщо не віддаси, то я у князя візьму отрока [слугу, у даному разі якби*

¹ Заступник начальника експедиції Володимир Чорновус в усній розмові розповів, що грамоту розгортали в кип'ятку з додаванням гліцерину, опісля помістили між дві шиби (які, за відсутності таких, вибили в місцевій школі), попередньо змастивши гліцерином. Наступного дня, коли грамота вирівнялася і підсохла, її змастили натуральною оліфою. Надалі Ігор Свешніков щодо грамоти консультувався із проф., д-ром іст. наук Валентином Яніним. Щиро дякую за цю інформацію та надане для публікації фото із Мирославом Шихом панові Володимиру Чорновусу [Записано 20.07.2020 р. у м. Львові].

судового виконавця], прижь [слово незрозуміле, очевидно, “якщо”] і приїду, а то тобі в більше [в більшу суму] увійде [обійдеться]» [Свешніков, 1990, с. 128].

Транскрипція тексту грамоти за О. Гіппіусом (1991):

«ѡ говѣновое ко нѣжнѣнцю дае s деса коуно лодиеноую повѣдало говѣно ида на соудо: а попѣ ѡлѣ а дае лоуцѣ оли не водаси то ѡ оу коназа поема отроко прижь приедю а во боле ти вонидѣ» [Гиппиус, 1991, с. 3]².

Переклад: публікація дослідника повністю присвячена перекладу та інтерпретації транскрибованої І. Свешніковим фрази «и да на соудо», яку, на переконання О. Гіппіуса, варто читати, як «ида на соудо», тобто йдучи на суд Божий (помираючи) [Гиппиус, 1991, с. 3–5]³.

Транскрипція тексту грамоти за В. Німчуком (1992):

«w(t) говѣновое: ко нѣжнѣнцю дае: s : деса[t] коуно лодиено ую повѣдало говѣно ида на соудо: а попѣ ѡлѣ: а дае лоуцѣ оли нѣ водаси то ѡ у коназа поема отроко прижь[ноу] приедю а во боле ти вонидѣ» [Німчук, 1992, с. 13].

Переклад: «Від Говінової до Ніженця. “Дай шістдесят кун лодійних (за користування човном, човнами) уєві (дядькові)”, – повідав (казав) Говін(о), йдучи на суд. А піп (за)писав. А (від)дай Луці. Коли не (від)даси (не повернеш), то я, в князя взявши (буквально: беручи) отрока-служителя, прижену (або: раніше) прийду (повернуся). А (тоді) в більше тобі обійдеться» [Німчук, 1992, с. 14].

Ймовірно, на погляди І. Свешнікова щодо змісту досліджуваної пам’ятки впливали вже зазначені висновки О. Гіппіуса та В. Німчука. Як наслідок, 1994 р. вийшла ще одна публікація, присвячена берестяним грамотам із дещо відмінною транскрипцією та перекладом тексту [Свешніком, 1994].

Транскрипція тексту грамоти за І. Свешніковим (1994):

«От Говѣновое ко нѣжнѣнцю дае 6 деса коуно лодиеную повѣдало Говѣно идя на соудо ав попѣ писал: а дае Луцѣ оли нѣ водаси то я у коназа поема строко прижь приедю а во боле ти вонидѣ» [Свешніков, 1994, с. 6]⁴.

Переклад: «Від Говенової до Нежнѣнця. Дай 6 десятъ кун лодієних (за оплату перевозу лодіями – човнами), сказав Говен, коли йшов на суд (Божий, тобто, коли вмирав), а піп записав. А дай Луці. Якщо не віддаси, то я у князя візьму отрока (слугу), швидко прийду, а то тобі в більше (в більшу суму) увійде (обійдеться)» [Свешніков, 1994, с. 7].

Транскрипція тексту грамоти за А. Фаловським (1998):

«w(t) говѣновое: ко нѣжнѣнцю дае: s : деса коуно лодиеную повѣдало говѣно ида на соудо: а попѣ ѡлѣ: а дае лоуцѣ оли нѣ водаси то ѡ у коназа поема отроко прижь приедю а во боле ти вонидѣ:» [Fałowski, 1998, с. 73].

Переклад: із детального аналізу всіх слів й окремих фраз зрозуміло: «Від Говінової до Ніженця. Дай (заплати) 60 кун лодієвих (за перевезення лодіями). Сказав Говін йдучи на суд (Божий), а піп записав. А дай Луці. Якщо не віддаси візьму у князя отрока і прийду раніше/спершу (?), а в більше тобі обійдеться»⁵.

² У публікації, як зазначає сам О. Гіппіус, використано транскрипцію І. Свешнікова, однак варто зауважити, що з деякими уточненнями дослідника.

³ Щиро дякую д-ру філол. наук, членові-кореспонденту Російської академії наук (РАН), головному науковому співробітникові відділу типології і порівняльного мовознавства Інституту славістики РАН О. Гіппіусу за надіслані для опрацювання авторські публікації, які були мені недоступні.

⁴ Потрібно відзначити очевидні одрукки в оригінальній статті під час набирання тексту в таких місцях: «на соудо ав попѣ» – зайва літера «в»; «строко» – замість літери «с» повинна бути «о».

⁵ Щиро дякую за надіслану для опрацювання авторську статтю та консультацію проф., д-ру габілітованому Інституту східнослов’янської філології Ягеллонського університету Адаму Фаловському.

Транскрипція тексту грамоти за А. Залізняка (2004):

«+ *Ѡ ГОВѢНОВОЕ* : ко нѣжьньцю дае *Ѡ*: деса[т](о)
 коуно лодиєною повѣдало говѣно ида на соу=
 до : а попь *Ѡль* : а дае лоуць оли нь водаси то а Ѡ
 коназа поема отроко прижь приедю
 а во боле ти вонидь :»

[Залізняк, 2004, с. 346].

Переклад: «От Говеновой [вдовы] к Неженцу. Дай шестьдесят кун ладейных (т. е. за ладью или на ладью). [Так] сказал Говен перед смертью (букв.: идя на суд), а поп записывал. Дай [их] Луке. Если же не дашь, то я возьму у князя отрока и вместе [с ним] приеду – это тебе станет в большую сумму» [Залізняк, 2004, с. 346]. Надалі з цим варіантом транскрипції та перекладом погоджуються О. Гіппіус, Й. Схакен, С. Франклін [Янин, Залізняк, Гіппіус, 2004, с. 208–209; 2015, с. 262, 274–275; Schaeken, 2014, р. 162–165; Franklin, 2004, р. 184].

Використовуючи цю ж транскрипцію тексту, Олексій Толочко пропонує власний варіант перекладу звенигородської грамоти № 2: «От Говеновой к Неженцу. Дай шестьдесят кун за ладью. Говен [уже] требовал [перед тем, как] идти на суд, а поп [то] писал. Дай [их] Луке. Если же не дашь, то я возьму у князя отрока и вместе [с ним] приеду – это тебе обойдется в большую сумму» [Толочко, 2008, с. 277]⁶.

Транскрипція тексту грамоти за Р. Мельником (2004):

«От Говеновой ко Нежьньцю дае 6 деся(ть) куно лодиєную повѣдало Говено ида на судо а поп п(и)с(а)л а дае Луце оли нь водаси то я у конязя паема отрока прижь приедю а во боле ти вонидь» [Мельник, 2011, с. 194]⁷.

Переклад: «Від Говенової [вдови] до Нежнич. Дай шістьдесят кун лодійного (платні за перевезення лодіями – човнами). [Так] сказав Говен перед смертю (буквально: йдучи на суд), а ніп записав. Дай [їх] Луці. Якщо ж не віддаси, то я візьму у князя отрока (слугу) і разом із [ним] приїду, а це тобі стане у більшу суму (в більшу суму обійдеться)» [Мельник, 2011, с. 194].

Зважаючи на викладене, можна виділити кілька відмінностей у транскрипції і перекладі тексту (таблиця). А у зв'язку з тим, що нещодавно Державна архівна служба України надала вільний доступ до фото звенигородських берестяних грамот у високій роздільній якості (рис. 2)⁸ – безпомилково уточнити її текст.

Поділяю думку В. Німчука й А. Фаловського, тому літеру «Ѡ» (ять) в зазначених у тексті іменах читаю як «і»⁹ [Німчук, 1992, с. 14; Fałowski, 1998, с. 73–74] та перекладаю названі у грамоті імена та їхні похідні відповідно: «*Ѡ ГОВѢНОВОЕ*» – від Говінової; «*ко нѣжьньцю*» – до Ніженця; «*говѣно*» – Говіно; «*лоуць*» – Луці. Окремо потрібно зупинитися на перекладі слова «*нѣжьньцю*». І. Свешніков у перших публікаціях помилково відчитав закінчення цього імені й замінив написану в грамоті літеру «ц» (ци) на «ч» (черв) – «Нежничу» [Свешніков, 1990, с. 128; 1992, с. 77]. У статті 1994 р. дослідник цю помилку виправив – «Нежницю» [Свешніков, 1994, с. 7], але її досі часто можна побачити в нових публікаціях. Найближча ж аналогія до цього антропоніма – «Михалько Нѣжьнович» відображена на стіні південної галереї Софійського собору й датована також XII ст. [Німчук, 1992, с. 14].

⁶ Щиро дякую д-ру іст. наук, членові-кореспонденту НАН України, керівникові сектору досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ О. Толочку за надіслану для опрацювання авторську публікацію, яка була мені недоступна.

⁷ Дослідник зазначає, що подає текст в українській транскрипції.

⁸ Державна архівна служба України. Унікальні документи Національного архівного фонду XII ст. Звенигородські берестяні грамоти. URL: <https://archives.gov.ua/?s=&uniq=1&c=12>

⁹ Щиро дякую за консультацію завідувачці відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України канд. філол. наук Наталії Багнюк, а також науковому співробітникові цього ж відділу канд. філол. наук Юрієві Осінчуку.

Більшість науковців, які вивчали звенигородську берестяну грамоту № 2, працювали лише з її фотографією посередньої якості. На одній із таких, А. Зализняк укінці першого рядка розгледів лівий край літери «т» і транскрибував слово як «деса[т](о)» [Зализняк, 2004, с. 346]. На загальний зміст документа це не вплинуло, однак на фотографії високої якості можна відзначити відсутність у тому місці цієї букви. Отже, у кінці першого рядка грамоти маємо слово – «деса», без літери «т».

Немає сумнівів і щодо наявності літери «о» між буквами «н» та «у» в слові «лодиеноую». Проте більшу увагу привертає спроба поділу слова на два окремих та й сама інтерпретація, яку запропонував В. Німчук. Дослідник зазначає, що за умови поділу тексту на частини як «дає... *коуно лодиеноую*», «узгодження між іменником і постпозитивним прикметником зникає, бо перший має форму родового відмінка множини (кун), а другий – знахідного однини». Натомість пропонує усунути цю суперечність, використавши іншу побудову: «дає... *коуно лодиено ую*» – дай... кун лодійних уєві, тобто дядькові по матері [Німчук, 1992, с. 12]. А. Зализняк натомість зазначає, що таке написання, як «дає *деса[т](о) коуно лодиеноую*» – частий спосіб узгодження прикметника з числівником і використовується для позначення грошей за лодію – лодійних: «*робьихъ въ(вериць)*» – грошей за рабиню, «*солоньхъ коунъ*» – грошей за сіль [Зализняк, 2004, с. 347]. Такої ж думки й інші дослідники, зокрема А. Фаловський вказує на відповідні аналогії із «Руською Правдою»: «*и дати ему вязечную 10 кунъ*» й «*дати ему вязебную [гривну] 10 коунъ*» [Fałowski, 1998, с. 74].

Таблиця

**Найважливіші відмінності транскрипції та перекладу тексту
звенигородської берестяної грамоти № 2**

№ з/п	І. Свешніков (1990/1994)	О. Гіппіус (1991/2015)	В. Німчук (1992)	А. Фаловський (1998)	А. Зализняк (2004/2015)	О. Толочко (2008)	Р. Мельник (2011)
1	<i>ко Нъжничю</i> (укр. до Нежничча) <i>Нъжничю</i> (укр. до Нежничча)	<i>ко нъжьньцо</i> (рос. к неженцу)	<i>ко нъжьньцо</i> (укр. до ніженця)	<i>ко нъжьньцо</i> (укр. до ніженця)	<i>ко нъжьньцо</i> (рос. к неженцу)	<i>ко нъжьньцо</i> (рос. к неженцу)	<i>ко Нежьньчю</i> (укр. до Нежничча)
2	<i>деса</i>	<i>деса / деса[т] (о)</i>	<i>деса[т]</i>	<i>деса</i>	<i>деса[т] (о)</i>	<i>деса[т] (о)</i>	<i>деса(ть)</i>
3	<i>лодиеную</i> (за оплату перевозу лодіями – човнами)	<i>лодиеноую</i>	<i>лодиено ую</i> (укр. лодійних (за користування човном, човнами) уєві)	<i>лодиеную</i> (за перевезення лодіями)	<i>лодиеноую</i> (за човен або на човен)	<i>лодиеноую</i> (за човен)	<i>лодіеную</i> (платні за перевезення лодіями – човнами)
4	<i>и да на соудо</i> (і дав на суд / йдучи на суд) / <i>идя на соудо</i> (коли йшов на суд (Божий))	<i>ида на соуд</i> (йдучи на суд Божий)	<i>ида на соудо</i> (йдучи на суд)	<i>ида на соуд</i> (йдучи на суд Божий)	<i>ида на соу до</i> (йдучи на суд Божий)	<i>ида на соу до</i> (йдучи на суд)	<i>ида на судо</i> (йдучи на суд Божий, тобто перед смертю)
5	<i>Луць</i>	<i>лоуць</i>	<i>лоуць</i>	<i>лоуць</i>	<i>лоуць</i>	<i>лоуць</i>	<i>Луце</i>
6	<i>прижь</i> (якщо?) / швидко	<i>прижь</i> (?) / (разом з ним)	<i>прижь[ноу]</i> (прижену (тобто швидко прийду) або ж раніше)	<i>прижь</i> (раніше/ спершу (?))	<i>прижь</i> (разом з ним)	<i>прижь</i> (разом з ним)	<i>пріжь</i> (разом із [ним])

Однією із найбільш дискусійних у тексті грамоти залишається фраза «*ида на соу до*» (соу-до) – йдучи на суд. На сьогодні побутує дві версії її тлумачення: 1) суд як офіційний орган,

що здійснює правосуддя; 2) Божий суд. Прихильники першої: у ранніх публікаціях І. Свешніков [Свешніков, 1990, с. 128–129], В. Німчук [Німчук, 1992, с. 14], О. Толочко [Толочко, 2008, с. 277]. Прихильники ж другої: О. Гіппіус, А. Залізник, І. Свешніков (в останній публікації, присвяченій берестяним грамотам), А. Фаловський [Fałowski, 1998, с. 74], Р. Мельник [Мельник, 2011, с. 194], Й. Схакен [Schaeken, 2012, р. 158; 2014, р. 163] та С. Франклін [Franklin, 2004, р. 184].

Якщо обґрунтування першої версії впливає із її буквального прочитання, то доцільність другої вперше довів О. Гіппіус. На його думку, зміст найдавнішого офіційного заповіту (не беручи до уваги літературного Ярослава Мудрого 1054 р.) відображено саме в тексті звенигородської берестяної грамоти № 2 [Гіппіус, 1991; Янин, Залізник, Гіппіус, 2004, с. 208–209]. У листі Говінової, адресованому до Ніженця, на думку дослідника, мовиться про фінансове зобов'язання останнього відповідно до передсмертного («*ида на соуздо*») розпорядження її чоловіка, яке записав піп. Таку ж формулу, як зазначає дослідник, відображено в «Житті Мефодія» – «*на соудъ градъ*» (старослов'янський термін «*градъ*» відповідає руському «*ида*»). Подібного змісту повідомлення читаємо у: «Грамоті до Олега Святославича» – «*братицю моему судъ пришолю*», «Слові про похід Ігорів» – «*Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе*» та «*суда божіа не минути*» [Гіппіус, 1991, с. 3–5], Іпатіївському літописі – «*се оуже мѣи идемъ на су⁹ Бжиш*» та «Кієво-Печерському патерику» – «*уже бо вы постиже судъ, яко вси вы въ водъ умерете*», «*преставишися и поидеши къ неумыному судіи*», «*будуцем судъ, и о вѣчнѣй жизни*», «*прежде суда суд приймеши*» та ін. [ПСРЛ, 1908, стб. 434; Кієво-Печерський патерик, 1991, с. 137, 154, 115; Срезневский, 1912 с. 607].

О. Толочко вважає, що в документі йдеться зовсім не про метафоричний суд. Натомість, звенигородська берестяна грамота № 2 відображає зміст 79-ї: «*Аже лвдью оукрадетъ, то љ кунъ продажъ, а лвдию лицем воротити*» та 74-ї¹⁰: «*отроку в гривни и к кунъ [...] писцю і кунъ; перекладнагв є кунъ, на мѣхъ двѣ ногатъ*» статей Просторової редакції «Руської Правди». Відтак, у тексті грамоти, на думку дослідника, йдеться про вимогу, згідно з рішенням суду, відшкодування вартості човна, який був украдений чи втрачений Ніженцем, про що останнього сповістив піп. При цьому Ніженець ризикує заплатити більше у зв'язку із витратами на князівського отрока та писаря, як і відзначено вказаними статтями [Толочко, 2008].

У цьому контексті слухна заувага О. Гіппіуса, згідно з якою незрозуміло, чому листа до Ніженця пише Говінова, а не сам Говін й навряд чи у домонгольській Русі жінка керувала фінансовими справами чоловіка. Найправдоподібніше, що на момент написання листа Говін уже помер, встигнувши перед смертю залишити заповіт, у якому йшлося про боргове зобов'язання Ніженця, що й записав піп. Такі відомості – невід'ємна складова формуляра духовних грамот, починаючи із заповіту Климента новгородця XIII ст. Погоджуюся з О. Гіппіусом, що дискусійний водночас і переклад О. Толочка: «*Говен [уже] требовал [перед тем, как] идти на суд, а поп [то] писал*», оскільки використане у грамоті слово «повѣдало» навряд чи може означати «требовал». Поза тим дослідник зазначає, що піп не міг писати Ніженцю, бо в такому випадку «*при глаголе ожидалось бы местоимение 2-го лица*» [Янин, Залізник, Гіппіус, 2015, с. 274–275].

Припускаю, що до суду (органу правосуддя) ні Говін, ні його вдова ще не зверталися, принаймні на це натякає текст грамоти: «... *ОЛИ НЪ ВОДАСИ ТО А 8 КОНАЗА ПОЕМА ОТРОКО*». Відповідно до цього фрагмента, Говінова лише погрожує Ніженцю, що візьме у князя отрока, тобто судового виконавця, якщо той (Ніженець) не віддасть борг.

Під час опрацювання грамоти вдалося також уперше відзначити наявність «:» перед іменем «*лоуцѣ*», а також підтвердити наявність літери «*о*» між буквами «*л*» та «*у*» в ньому ж таки (рис. 2).

¹⁰ За іншою нумерацією це статті № 73, 67 відповідно [Руська Правда, 1935, ст. 73, 67].

Ще одне дискусійне в берестяній грамоті слово – «*прижь*», значення якого в цьому контексті досі точно не встановлене та перекладається переважно гіпотетично (таблиця). І. Свешнікову вдалося з'ясувати, що на початку 90-х років його все ще використовували на Кременеччині (історична Волинь) для позначення пришвидшеної дії – «швидко». Натомість А. Залізник запропонував гіпотезу, що «*прижь*» це – «при + ж <e>», де «при» – прислівник, а не прийменник й означає разом із кимось, у чиємусь супроводі [Залізник, 2004, с. 346–347].

Ще одне важливе питання – походження досліджуваної пам'ятки, а саме місце, з якого її надіслали. І. Свешніков вважав, що всі учасники суперечки підпорядковувалися одному князеві, і слушно аргументував цю думку тим, що «*служі чужого князя Нежнич не мав обов'язку підпорядковуватися*»¹¹. Згідно з цим, Говінова, на думку дослідника, проживала там, де й розташовувалася князівська резиденція. Звенигородська земля перебувала у власності князя Володаря Ростиславича, осідок якого до 1124 р. був у Перемишлі. І лише після його смерті, того ж таки року, його син Володимирко перебрався до Звенигорода. Це дало підстави дослідникові не лише припустити, що берестяну грамоту надіслали з Перемишля, а й уточнити хронологію, встановивши її дату між 1110–1124 рр. [Свешніков, 1990, с. 129].

Натомість В. Німчук відзначив, що літера «ѣ» зберігається під наголосом (говѣновое, нѣжьньцю, повѣдало, говѣно, лоуцѣ), а на місці ненаголошеного «ѣ» відзначено «е» (говѣновое замість говѣновоѣ). Така рефлексія¹² «ѣ», на думку науковця, вказує, що документ написано на Поліссі чи північній Волині, оскільки залежність континуантів «ѣ» від наголосу характеризує північне наріччя української мови [Німчук, 1992, с. 13].

Підсумовуючи, пропоную власну транскрипцію звенигородської берестяної грамоти № 2:

*«+ ѿ говѣновое : ко нѣжьньцю дае : ѣ : деса
коуно лодиеную повѣдало говѣно ида на соу
до : а попь ѡль : а дае : лоуцѣ оли нь водаси то а ѡ
коназа поема отроко прижь приедю
а во боле ти воидь :»* (рис. 2).

А також її переклад: «Від Говінової до Ніженця. Дай шістдесят кун лодійних. Казав Говін, йдучи на суд (Божий), а ніп писав. А дай Луці. Якщо не віддаси, то я у князя візьму отрока й швидко (або разом із ним) приїду, а це в більше тобі обійдеться».

При цьому зміст документа трактую так: Говінова, найімовірніше вдова Говіна (а можливо, й дочка?) написала листа Ніженцю з вимогою виплатити його борг у розмірі 60 кун лодійних (за лодію або за послугу перевезення лодіями). Так перед смертю сказав Говін, що й записав піп. Лука – ймовірно посланець, що мав би діяти від імені авторки листа. Хоч можливо, що він міг би бути спадкоємцем покійного, ба навіть фінансовим партнером, якого добре знав адресат, чим і зумовлена згадка його імені в тексті грамоти. Вартість, очевидно вже протермінованого, боргу, який повинен виплатити Ніженець, тотожна сумі згідно зі ст. 79 Просторової редакції «Руської Правди». Оскільки Ніженець мав боргове зобов'язання перед покійним, але не мав наміру виконувати, його вдова, у разі невиплати боргу, погрожує взяти із собою князівського отрока, що й обійдеться Ніженцю значно дорожче, адже, відповідно до ст. 74, його послуги платні. Найімовірніше місце написання листа – Перемишльська земля. Натомість писарем міг бути виходець із Полісся чи Північної Волині, що відображено в мові написання тексту документа. Останнє, зрештою, потребує детальнішого аналізу й насамперед наявності більшої кількості писемних джерел, що відповідають як досліджуваному періоду, так і регіону.

¹¹ Згідно з правовими відносинами на Русі, позивач (незалежно від місця проживання) мав змогу звертатися до суду й користуватися послугами отрока (як судовиконавця), але на території тих земель, де проживав відповідач. За консультацію у цьому питанні щиро вдячна науковому співробітнику відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Євгеніві Ромінському.

¹² Історично закономірна поява звука на місці давнього в певній позиції.

Припускаю, що тотожні за змістом боргові відносини, у зв'язку зі смертю позичкодавця, відображено у, на жаль не повністю збереженій, новгородській берестяній грамоті № 148 кінця XIII ст.:

« ПОКЛОНЪ ѿ ИЕВА КО ПРОКОПІЕ ГѢСПОД(ИНЕ) ...
ѿКАЗАЛЕ ТОБИ Ѿ МЕНЕ · ГРИВЕНО С(ЕРЕБРА) ...
НЕ ЗАИМАЕ АЗЪ КАКО БѢ ДАСТЕ ...
ЗВИДАЮСА».

Переклад: «Поклон от Иева к Прокопье. Господин, [такой-то] завещал тебе у меня (т. е. из того, что я ему должен) 10 гривен серебра». Наиболее вероятный смысл дальнейшего: «... не занимай – я, как Бог даст, [с тобой] ... разочтусь» [Зализняк, 2004, с. 504–505]. Відмінність хіба в тому, що позичальник, на відміну від Ніженця (боржника), мав намір виконати боргові зобов'язання відповідно до заповіту покійного. Частково ілюструє такі ж відносини новгородська берестяна грамота № 818 другої половини XII ст., яка, ймовірно, є чернеткою заповіту:

« ОУ ПЬСОКОВНЬ ѿ: КОУНЬ И ГРИВЬ
НА · ОУ ФИМЬ ѿ: КОУНЬ · ОУ ЗАВИДА
ѿ: ГРИВНЬ · ВЪ ТОУЛЪ · Д: ГРИВЬ
НЬ СЕРЕБРА · А СЕ ДАЮ ВЪДО БРАТОУ»

[Зализняк, 2004, с. 367–368].

Переклад: «У Песковны 5 кун и гривна. У Фимы 5 кун. У Завида 5 гривен. В кубышке (в тайнике) 4 гривны серебра. Всё это я даю брату» [Зализняк, 2004, с. 367–368].

Показово, що впродовж XII–XV ст. заповіти чи їхні чернетки часто складали на берестах. Усі відомі їх знахідки походять із Новгороду. Дослідники припускають, що такими документами є грамоти № 28, 42, 138, 148, 213, 307, 519/520, 580, 692, 818, 1077, 1078 [Древнерусские берестяные грамоты, 2020]. А в першій половині XV ст. зафіксовані випадки фальсифікації документів, зокрема й заповітів («рукопѣсамиа лживъиа») не лише в містах, а й у сільській місцевості, що свідчить на користь широкого використання духовних грамот різними соціальними групами [Арциховский, Борковский, 1963, с. 137–140].

Отже, звенигородська берестяна грамота № 2 – це унікальна писемна пам'ятка, що відображає різні аспекти життєдіяльності місцевого населення та економічно-правовий устрій на території Прикарпаття в першій половині XII ст., хронологію якої підтверджено дендрохронологічним і радіовуглецевим аналізами, історичною реконструкцією та лінгвістичною оцінкою. Крім того, досліджуваний документ вказує на особливості передсмертних приготувань – складання заповіту й, зокрема, інформування щодо боргових зобов'язань, позик тощо. Чи не найбільше ж значення вона має у студіях палеографії та мовознавства, і видається, що в цьому її потенціал ще не вичерпаний.

ЛІТЕРАТУРА

Арциховский, А. В., Борковский, В. И. (1963). *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956–1957 гг.)*. Москва: Издательство Академии наук СССР.

Гиппиус, А. А. (1991). «Ида на суд...» (Комментарий к берестяной грамоте № 2 из Звенигорода Галицкого). *Семиотика культуры. III Всесоюзная летняя школа-семинар 15–20 сентября 1991 г. Тезисы докладов*. Сыктывкар, 3–5.

Гупало, В. (2014). *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів.

Дзендзелюк, Л. С., Льода, Л. М. (2009). Розкриття берестяних сувоїв X і XII століть, знайдених на Львівщині. *Вісник Інституту археології*, 4, 46–53.

Довгань, П. (2009). Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська. *Вісник інституту археології*, 4, 22–45.

Древнерусские берестяные грамоты. Відібрано 22 січня 2020.
<http://gramoty.ru/birchbark/document/list/>

- Зализняк, А. А. (2004). *Древненовгородский диалект. Второе издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг.* Москва: Языки славянской культуры.
- Мельник, Р. І. (2011). Берестяні грамоти XII століття. *Архіви України*, 5(275), 191–195.
- Німчук, В. (1992). Берестяні грамоти в Україні. *Мовознавство*, 6, 11–14.
- Свешніков, І. (1990, червень). Звенигородські грамоти на бересті. *Дзвін*, 6 (548), 127–130.
- Свешніков, І. (1992). Звенигородські грамоти на бересті. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині, 2. Тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження Маркіяна Юліановича Смішка*. Львів, 76–77.
- Свешніков, І. (1994, вересень). Відлуння? Ні. Живий голос. *Галицька брама*, 1, 6–7.
- Скороход, О. (2014, 13 серпня). Поза Галичиною українських берестяних грамот ще не знайдено. *Збруч*. Відібрано 22 січня, 2020 URL: <https://zbruc.eu/node/25589>
- Толочко, А. (2008). “Правда Руская” и звенигородская берестяная грамота № 2. *Palaeoslavica*, 16(1), 276–278.
- Янин, В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. (2015). *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.)*, 12. Москва: Языки славянской культуры.
- Янин, В. Л., Зализняк, А. А., Гиппиус, А. А. (2004). *Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.)*, 11. Москва: Русские словари.
- Falowski, A. (1998). Jeszcze o gramotach brzożowych z XII wieku na Ukrainie. *Z polskich studiów slawistycznych. Seria IX. Językoznawstwo*. Warszawa. S. 71–76.
- Franklin, S. (2002). *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schaeken, J. (2014). Don't shoot the messenger: part two. Pragmaphilological notes on birchbark letters nos. 497 and 771 from Novgorod and no. 2 from Zvenyhorod. *Dutch Contributions to the Fifteenth International Congress of Slavists, Minsk: Linguistics (series SSGL 40)*. Amsterdam; New York: Rodopi. P. 155–156.
- Vermeer, W. (1999). *Russisch op berkenbast van de elfde tot de vijftiende eeuw*. Leiden.

REFERENCES

- Archihovskij, A. V., & Borkovskij, V. I. (1963). *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1956–1957 gg.)*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (in Russian).
- Gippius, A. A. (1991). “Ida na sud...” (Kommentarij k berestjanoj gramote № 2 iz Zvenigoroda Galickogo). *Semiotika kul'tury. III Vsesojuznaja letnjaja shkola-seminar 15–20 sentjabrja 1991 g. Tezisy dokladov*. Syktyvkar, 3–5. (in Russian).
- Hupalo, V. (2014). *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiakh (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv. (in Ukrainian).
- Dzdzeliuk, L. S., & Loda, L. M. (2009). Rozkryttia berestianykh suvoiv X i XII stolit, znaidenykh na Lvivshchyni. *Visnyk instytutu arkheolohii*, 4, 46–53. (in Ukrainian).
- Dovhan, P. (2009). Osoblyvosti pivnichno-skhidnoi ploshchadky horodyshcha litopysnoho Buzhska. *Visnyk instytutu arkheolohii*, 4, 22–45. (in Ukrainian).
- Drevnerusskie berestjanye gramoty.* Retrieved January 22, 2020, from <http://gramoty.ru/birchbark/document/list/> (in Russian).
- Zalijnjak, A. A. (2004). *Drevnenovgorodskij dialekt. Vtoroe izdanie, pererabotannoe s uchetom materiala nahodok 1995–2003 gg.* Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury. (in Russian).
- Melnyk, R. I. (2011). Berestiani hramoty XII stolittia. *Arkhivy Ukrainy*, 5(275), 191–195. (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. (1992). Berestiani hramoty v Ukraini. *Movoznavstvo*, 6, 11–14. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. (1990, June). Zvenyhorodski hramoty na beresti. *Dzvin*, 6(548), 127–130. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. (1992). Zvenyhorodski hramoty na beresti. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, 2. Tezy vystupiv na nauково-praktychnii konferentsii, prysviachenoi 90-richchuu vid dnia narodzhennia Markiiiana Yulianovycha Smishka*. Lviv, 76–77. (in Ukrainian).

- Svieshnikov, I. (1994, September). Vidlunnia? Ni. Zhyvyi holos. *Halytska brama*, 1, 6–7. (in Ukrainian).
- Skorokhod, O. (2014, August 13). Poza Halychynoiu ukrainskykh berestianykh hramot shche ne znaideno. *Zbruch*. Retrieved January 22, 2020, from <https://zbruc.eu/node/25589>. (in Ukrainian).
- Tolochko, A. (2008). “Pravda Ruskaja” i zvenigorodskaja berestjanaja gramota № 2. *Palaeoslavica*, 16(1), 276–278. (in Russian).
- Janin, V. L., Zaliznjak A. A., & Gippius A. A. (2015). *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 2001–2014 gg.)*, 12. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury. (in Russian).
- Janin, V. L., Zaliznjak, A. A., & Gippius, A. A. (2004). *Novgorodskie gramoty na bereste (Iz raskopok 1997–2000 gg.)*, 11. Moskva: Russkie slovari. (in Russian).
- Falowski, A. (1998). Jeszcze o gramotach brzożowych z XII wieku na Ukrainie. *Z polskich studiów slawistycznych. Seria IX. Językoznawstwo*. Warszawa. S. 71–76. (in Polish).
- Franklin, S. (2002). *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schaeken, J. (2014). Don't shoot the messenger: part two. Pragmaphilological notes on birchbark letters nos. 497 and 771 from Novgorod and no. 2 from Zvenyhorod. *Dutch Contributions to the Fifteenth International Congress of Slavists, Minsk: Linguistics (series SSGL 40)*. Amsterdam; New York: Rodopi. P. 155–156.
- Vermeer, W. (1999). *Russisch op berkenbast van de elfde tot de vijftiende eeuw*. Leiden. (in Dutch).

Стаття: надійшла до редакції 18.09.2020
прийнята до друку 05.11.2020

BIRCH BARK MANUSCRIPT № 2 FROM ZVENYHOROD: DISCOVERY, READING, INTERPRETATION

Iryna LUTSYK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: irynalutsyk00@gmail.com*

The article is devoted to the repeated study of the only fully preserved in Ukraine, birch bark letter № 2, founded on the territory of the annalistic city of Zvenyhorod. Based on the analysis of research materials and a recently published photo of the original document, in high resolution on the website of the State Archival Service of Ukraine, the previously published studies were verified for their compliance with the original. A brief historiography review devoted to the study of the document is carried out. The places of finding the site, the method of its plasticization are described. Differences were revealed not only in the transcription of the text of the birch bark manuscript, but also in its translation and interpretation in the works of scientists. Given this, the points of discussion have been singled out, inaccuracies have been identified that do not correspond to the text of the document. Own transcript was made. Emphasis is placed on the differences and difficulties of translation, their argumentation is characterized and our view on the problem of translation and interpretation is offered.

The conducted researches make it possible to confidently date the Zvenyhorod birch bark manuscript to the first half of the XII-th century and to outline the location of the addressee in the land of Peremyshl. The document is a letter of claim written, presumably, by the widow of the late Hovin, to whom the addressee owed money, as became known as a result of his death note, which was recorded by the priest. This, in turn, indicates that this document reflects not only economic relations, but also the content of one of the first known testaments of the princely era in our area, and therefore is an important source for the study of spiritual culture in particular. In addition, the details of its text allow us to conclude that in the first half of the XII century on the territory of at least Peremyshl and Zvenyhorod lands there were social and legal relations, which were governed by articles of “Rus' Justice”.

Key words: testament, charter, Rus', Zvenyhorod, writing system, economic relations.